

УДК 811.162.3'373.7:159.938

ВИРАЖЕННЯ ЧАСОВИХ ВІДНОШЕНЬ У ЧЕСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Людмила ПОЛІЩАК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра слов'янської філології,
бул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
тел. (0038 032) 239 47 70, e-mail: lyda_pol@ukr.net*

У статті висвітлено функціонально-семантичні та формально-граматичні особливості чеських фразеологізмів на позначення вікових періодів в житті людини (дитинства, молодості, старості).

Ключові слова: часові відношення, чеська мова, фразеологічна одиниця (ФО), віковий період.

Час – поняття філософське, воно відображає дві фундаментальні риси процесів, які відбуваються з матеріальними тілами, а саме тривалість і черговість подій. Тривалість – це фази одного і того ж. Черговість вказує на місце події серед інших подій в часовому просторі. Час відіграє важливу роль в житті людини, є формою організації суспільного життя [2; 5].

Людина живе з гострим відчуттям часу, адже він ділить людське життя на вікові періоди, пов'язані з діяльністю людини; час відображає послідовність подій у світі. Відповідно до цього розрізняємо такі часові відношення:

а) на позначення протікання дії в часі, а саме, що характеризують часову протяжність протікання дії: довго – коротко; інтенсивність проходження дії: швидко – повільно; частотність протікання дії: часто – рідко, регулярно – нерегулярно; фазовість перебігу дії: початок – кінець, рано – пізно;

б) що виражають періоди в часовій сегментації світу: на позначення вікових періодів у житті людини: дитинство, молодість, старість; на позначення періодів, що пов'язані з життям і діяльністю людини: бабине літо, медовий місяць; що відбивають послідовність подій у житті людини: минуле, теперішнє, майбутнє.

Погляд на світ закладений в мові, кожна мова по-своєму його відображає, а витоки людського досвіду знаходимо у фразеології, яка є однією з найважливіших складових мовної картини світу. Часові відношення яскраво представлені у фразеології, зокрема вікові періоди у житті людини (дитинство, молодість, старість), на аналізі яких зупинимось детальніше. Нам невідомі жодні дослідження з цієї проблематики на матеріалі чеської мови, – саме тому цей аспект став об'єктом нашого дослідження, адже подана тема залучає значну частину фразеологічного матеріалу, який потребує детального опрацювання.

Завдання розвідки – розглянути функціонально-семантичну та формально-граматичну специфіку чеських ФО на позначення вікових періодів у житті людини.

Фразеологічні одиниці і текстові приклади для цього дослідження були вибрані зі “Словника чеської фразеології та ідіоматики” [9].

Варто відзначити, що у чеській фразеології яскраво представлені три основні вікові періоди в житті людини: дитинство, молодість, старість, у кожному з яких виокремлюються певні етапи. Серед ФО на позначення вікових періодів значно переважають фразеологізми на позначення вікового періоду старості, адже їх ми зібрали 55, ФО на позначення періоду молодості – 41; найменше зібрали фразеологічних зворотів на позначення часу дитинства – 13.

Самостійними ми не вважали ФО з варіантною формою допоміжного дієслова *být* (*je / být*), зі стилістичною (*být / bejt*), морфологічною та лексичною варіантністю.

Терміни “фразеологічна одиниця (ФО)”, “фразеологізм”, “фразеологічний зворот” ми вживаємо як синоніми.

Зазначимо, що для чеських фразеологізмів на позначення вікових періодів характерне вживання таких номінативів: вік (*věk*), роки (*léta*), життя (*život*). Наприклад: *být v rozpuku let*, *být v Kristových letech*, *mít Kristová leta*, *být / bejt v nejlepším věku*, *výsoky / požehnaný věk*, *být / bejt v nejlepších letech*, *být / bejt v žravých / žravejch letech*, *mít telecí leta*, *mít život před sebou*, *mít život za sebou*, *na sklonku života*, *podzim / podvečer života* і т.д. Нерідко трапляються і назви частин тіла людини: ноги, коліна, голова, волосся, кістки, ніс. Наприклад: *mladé nohy*, *svíčka u nosu*, *mít staré kosti*, *prokvetlé vlasy*, *mít jiní na hlavě*, *mít stříbro ve vlasech*. Використовуються також імена біблійних постатей: Христос, Авраам, Мафусаїл: *být v Kristových letech*, *mít Kristova léta*, *uvidět / vidět / spatřit už Abraháma*; *být starý jako Abrahám*; *být starý jako Metuzalém*.

Період дитинства у чеській мові охоплює такі етапи:

а) новонароджені: *být ještě v plenkách*, *být ještě v peřince*, *být / bejt drobček / drobek*;

б) дуже ранній етап в житті людини, період пізнання навколишнього світу: *útlý věk*, *útlé dětství* (напр., *Od útlého věku projevoval nadání k hudbě*) [9, S.II: 368];

в) початкове навчання: *v první obecné* (вживається, зазвичай, із зневагою до старшої дитини чи дорослого (напр., *Tohle ví už dítě v první obecné*) [9, S.II: 208].

Серед молодих років у житті людини чехи виділяють:

а) період навчання у школі: *mládež školou povinná* (напр., *Mládež školou povinná se této akce může zúčastnit jen v doprovodu rodičů*) [9, S.II: 179];

б) етап підготовки до фахової, професійної діяльності, роботи: *učednická léta* (напр., *Svá učednická léta strávil v malém venkovském divadle*) [9, S.II: 162];

в) перехідний вік, який чехи пов'язують з великою потребою у їжі: *být / bejt v žravých / žravejch letech*; із неприємним, верескливим голосом, властивим хлопцям у період дорослішання: *telecí hlas* (напр., *Nemužů už ten jeho telecí hlas poslouchat!*) [9, S.II: 91]; з етапом, коли хлопці поводяться незграбно, норовито, невиховано, грубо: *mít telecí léta / být / bejt v telecích letech* (напр., *Je teď v těch telecích letech a poradit se nedá*) [9, S.II: 162]; *krackovská / krackovitá léta* (напр., *Snad až vyrostete z krackovských let, bude s ním zase pořizení*) [9, S.II: 161]. Як бачимо, ФО на позначення етапу перехідного віку стосуються, здебільшого, осіб чоловічої статі і мають негативне емоційно-експресивне навантаження;

г) середній молодий вік, який пов'язують дуже часто із віком Христа (33 роки): *být v Kristových letech*, *mít Kristová leta*, *být v rozpuku let*.

З одного боку, молодість чехи асоціюють з розквітом років, силою, з найкращим періодом життя, енергією, зі значними перспективами: *být / bejt v rozkvětu*; *mladá krev*; *nová krev*; *být v rozpuku let*; *mladé nohy*; *být v Kristových letech*; *mít Kristová leta*; *být/bejt v nejlepších letech / v nejlepším věku* (напр., *Provdala se za muže v nejlepších letech*) [9, S.II: 161]; *mít život před sebou* (напр., *Nic si z toho neúspěchu nedělej, máš ještě celý život před sebou*) [9, S.II, d.II: 361]; *věčný mládík* (напр., *Bylo by lepší, kdyby sis odpočinul, nemůžeš ze sebe pořád dělat věčného mladíka*) [9, S.II: 179].

Дуже часто чехи про молодість згадують з ностальгією за щасливими молодими літами, вживаючи фразеологічний зворот *pohádka mládí* (напр., *V starém známém šlangu se zpívá, že nikdy se nevrátí pohádka mládí*) [9, S.II: 245–246]. Значення цієї ФО пов'язують також із манною кашею й іншою їжею, що нагадує людині про дитинство (напр., *Pro-miň, ale na pohádku mládí zrovna chuť nemám*) [9, S.II: 245–246].

З іншого боку, молодість асоціюється з недосвідченістю, нерішучістю, немудрістю, необережністю, необачністю, квапливістю: *svatý Utřinos*¹ (напр., *S tím svatým Utřinosem žádná velká legrace nebude*) [9, S.II: 361]; *mladý / zelený / neostřílený zajíc* (напр., *Přece to už není mladý zajíc, aby provedl takovou hloupost*) [9, S.II: 388]; *mladická nerozvážnost* (напр., *Jen v mladické nerozvážnosti mohl udělat takovou hloupost*) [9, S.II: 202]; *neopeřené mládě* (напр., *Jsou to ještě neopeřená mláďata, a jak si dobře vedou*) [9, S.II: 179]; *svíčka u nosu* (напр., *Co si ten usmrkanec se svíčkou u nosu vůbec myslí?*) [9, S.II: 331].

У старості є теж свої етапи. Серед них чехи виокремлюють:

а) початок старості: *babí léto* – це летюче павутиння, це період на межі літа і осені, пов'язаний з гарною погодою, з теплом, гарним настроєм і спогадом про літо. В людському житті цей етап на межі молодості і старості асоціюється з теплом, гарним настроєм і нескінченною надією;

б) етап середини старості чехи пов'язують з осінню, надвечір'ям і називають “схилом віку”: *podzim života, podvečer života, sklonek života* (напр., *Z podzimem jeho života přišla i vyrovnanost*) [9, S.II: 245].

в) етап передсмертний, для якого характерне вживання номінатива могила: *stát nad hrobem; být / být / stát (už) jednou nohou v hrobě* (напр., *Několikrát stál už jednou nohou v hrobě, pokaždé ho doktoři z toho vytáhli*) [9, S.III, d.I: 528].

Більшість фразеологізмів на позначення вікового періоду старості у чеській мові мають негативне емоційно-експресивне навантаження і асоціюються з непотребом: *patřit do starého / starého haraburdí / železa*; із фізичною і духовною слабкістю, обмеженістю, тугою за молодими літами: *mít staré / starý kosti; na stará kolena* (напр., *Přece se nebudu na stará kolena ještě učit*) [9, S.II: 136]; *mít život za sebou, nebýt / nebyť už žádný / žádné mladík, být / být (už) v letech*; немічністю, занпацанням людини: *zub času* (напр., *Nikdo se nevyhne tomu, aby se na něm neprojevil zub času*) [9, S.II: 402]; *starý vích* (напр., *Nebyl to vždycky takovýhle starý vích, pamatuju ho ještě jako štramáka*) [9, S.II: 371]; близькістю до смерті: *stát nad hrobem; být / být / stát (už) jednou nohou v hrobě*; буркотливим характером і поведінкою; дивним, дратівливим, чудернацьким поведінням: *starý mrzout* (напр., *Časem se s ní stal starý mrzout*) [9, S.II: 186]; *starý medvěd* (напр., *Považují ho za starého medvěda, a vidá, jak se dnes rozpovídal*) [9, S.II: 170], консервативними поглядами, відставанням від сучасного світу, недбалім ставленням до своєї зовнішності: *obrostlý mech* (напр., *U toho starého patrona obrostlého mech, těžko s tím návrhem prerazíš*) [9, S.II: 170]; *starý paprika* (напр., *Je ještě moc mladá, aby se o ní směl zajímat takový starý paprika*) [9, S.II: 230]. Часто старший жінці властиві прикметники “зла”, “сварлива”, “наклепниця”: *stará čarodějnice* (напр., *Přestaň mě už otravovat, ty stará čarodějnice*) [9, S.II: 49]; така, що поводить ся, одягається невідповідно до свого віку, як молодь, і хоче виглядати молодою: *stará nadhera* (напр., *Když se s tou svou starou nadherou objevil, každý se za nimi musel odléhnout*) [9, S.II: 192]; *stará můra* (напр., *Ty dvě staré můry nikoho nenechají na pokoji*) [9, S.II: 187]; *starší dorostenka* (напр., *Na prknech chytaly brouz je samé starší dorostenky, nic pěkného tam neviděl*) [9, S.II: 72]; *stará škatule* (напр., *Ta jeho stará škatule se zase výmodila*) [9, S.II: 336]; нерідко старшого чоловіка зображають жадібним до любовних насолод з молодими жінками: *starý kocour* (напр., *Tak ho vidíte, kocoura starého, ještě*

¹ Utřinos = “шмаркач” [5, S.II: 361].

by chtěl mladou holku) [9, S.II: 135]; *plešnivý dědek* (вживається для характеристики старого чи підстаркуватого чоловіка із сивим волоссям, що нагадує плісень, який поводить себе невідповідно до свого віку і несе відтінок зневажливості (напр., *Že se nestydíš dělat ze sebe mladíka, když jsi zatím takovej plešnivej dědek. Dej si pokoj s děvčaty, ty jeden dědu plešnivej*)) [9, S.II: 62].

Про старість чехи говорять не лише з відтінком зневажливості, а й асоціюють цей період життя людини із шаною, повагою, гідністю, досвідченістю, мудрістю, розважливістю, самовпевненістю, благословенним віком: *vysoký / požehnaný věk* (йдеться про вік більше 60 років); *uvidět / vidět / spatřit už Abraháma* (дожити до віку 50 років); *být starý jako Abrahám; být starý jako Metuzalém; starý / ostřílený kozák* (напр., *Jako staré kozáky nás už přece něco nevyvede z míry*) [9, S.II: 144]; *starý mazák; hodně už pamatovat; pamatovat už nějaký / nějaký ten pátek / mnoho pátek* (напр., *Už přece pamatuju nějaký ten pátek, ale s takovým podrazem jsem se ještě nesetkal*) [9, S.II, d.I: 629]. Нерідко про старість сповіщає сивина, яка асоціюється у чеській мові здебільшого із шаною, повагою: *mít jíní na hlavě, mít stříbro ve vlasech, prokvetlé vlasy*.

Як зазначають науковці В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев, для фразеології, як і для лексики, властиві певні внутрішні закономірності, зокрема такі системні відношення, як полісемія, синонімія та антонімія [7: 46]. Тому нерідко ФО на позначення вікових періодів в житті людини вживаються також для характеристики інших речей, явищ, станів. Напр., фразеологізм *být (tenkrát) ještě v plenkách* використовують не лише для позначення періоду новонародження, а й для характеристики приладу, винаходу, технічного пристрою зі значеннями: “недосконалий”, “примітивний”, “такий, що потребує доопрацювання”; ФО *být / být v rozkvětu*, окрім позначення етапу молодості, вживається також для характеристики землі, підприємства, країни, що добре розвиваються, приносять прибуток; фразеологічний зворот *patřit do starého / starého haraburdí / železa* використовується також для характеристики пристрою, машини, іншої речі, реалізуючи значення: “непридатна”, “нерезультативна”; ФО *být starý jako Abrahám; být starý jako Metuzalém*, окрім позначення благословенного старшого віку людини, вживають також для характеристики речі, культурної пам’ятки, споруди, яка є дуже цінною; фразеологізм *hodně už pamatovat* використовують також для характеристики речей, предметів, одягу, тварин, міста, району (напр., *Ta vaše oktávie už musí hodně pamatovat. Jak dlouho s tím ještě hodláš jezdit?*) [9, S.II, d.I: 610].

З огляду на семантико-граматичну категоризацію фразем вчені по-різному виділяють семантико-граматичні розряди. Частина лінгвістів визначає категоріальну приналежність фразем за формально-граматичними ознаками їхнього стрижневого компонента [3: 140–145]. Відомий вчений М. М. Шанський, розв’язуючи цю проблему, орієнтується на власне семантичні властивості фразем [8: 63]. “Частини мови у будові фразеологізмів мають суто фіктивний характер”, – відзначає український науковець Г. М. Удовиченко [6: 5]. Дослідники В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев виділяють семантико-граматичні розряди, беручи до уваги принцип співвіднесення семантики фразеологізму із значенням стрижневого компонента [7: 34–35]. Ми підтримуємо позицію дослідника М. Ф. Алефіренка, який у монографії “Теоретичні питання фразеології” наголошує, що ні формально-граматичні, ні семантичні властивості стрижневого компонента не можуть бути самодостатніми критеріями їхньої віднесеності до того чи іншого семантико-граматичного розряду. Семантико-граматичні властивості фразем, вважає вчений, формуються в процесі складної взаємодії як лексичних, так і граматичних значень словесних компонентів генетично співвідносного словосполучення [1: 44]. Згаданий автор виділяє такі семантико-граматичні розряди: субстантивні, ад’єктивні, дієслівні, адвербіальні та інтер’єктивні [1: 46].

Серед фразеологізмів на позначення вікових періодів в житті людини виокремлюємо:

1) субстантивні фраземи: *útlý věk; útlé dětství; starý mrzout; starý medvěd; obrostlý mechem; starý paprika; stará čarodějnice; podzim/podvečer života; pohádka mládí; zub času.*

2) дієслівні фраземи: *být v rozpuku let; být v Kristových letech; mít Kristová léta; být / být v nejlepším věku; uvidět / vidět / spatřit už Abraháma.*

Беручи до уваги синтаксичну структуру, фразеологізми поділяють на дві основні групи: ФО, побудовані за схемою речення, і фразеологічні звороти, утворені за моделями словосполучень [7: 36–45].

Варто зазначити, що чеські фразеологізми на позначення вікових періодів в житті людини представлені фразеологічними зворотами, співвідносними за своїми моделями зі словосполученнями, які можна класифікувати загалом на такі групи:

1) ФО моделі “прикметник + іменник”: *útlý věk; útlé dětství; starý mrzout; starý medvěd; obrostlý mechem; starý paprika; stará čarodějnice; stará nadhera; stará můra; starší dorostenka; stará škatule; starý kocour; plesnivý dědek.*

2) ФО моделі “іменник + родовий відмінок іменника”: *podzim / podvečer života; pohádka mládí; zub času.*

3) ФО, структурою яких є “дієслово + іменник з прийменником або без нього”: *stát nad hrobem; být / být v rozkvětu; být / být drobeček / drobek.* До цієї групи зараховуємо також фразеологізми, у яких при стрижневому дієслові залежними бувають два і більше компонентів: *být / být / stát (už) jednou nohou v hrobě; být v rozpuku let; být v Kristových letech; mít Kristová léta; být / být v nejlepším věku; uvidět / vidět / spatřit už Abraháma; mít jíní na hlavě; mít stříbro ve vlasech; patřit do starého / starého haraburdí / železa.*

Найчастотнішою з наведених є конструкція, яка складається з прикметника та іменника.

Фразеологічні сполуки поділяємо також на прийменникові і безприйменникові. Прийменникові є, наприклад: *patřit do starého / starého haraburdí / železa, být / být v rozkvětu, svíčka u nosu, mít jíní na hlavě, mít stříbro ve vlasech, být v rozpuku let, být v Kristových letech, být / být v nejlepším věku, být / být v nejlepších letech, být / být v žravých / žravejch letech, mít život před sebou, mít život za sebou, na sklonku života, být ještě v plenkách, být ještě v peřince.* Найчастіше зустрічаються такі прийменники: *na, v(ve), za, do, u, před.* Прийменники *na, v,* виражаючи обставинні значення, керують місцевим відмінком, вказуючи на місце, час (*na sklonku života, mít jíní na hlavě, být v rozpuku let, být v Kristových letech, být / být v nejlepším věku, být / být v nejlepších letech, být/bejt v žravých / žravejch letech*). У складі ФО на позначення вікових періодів в житті людини прийменник *za* вживається з орудним відмінком (*mít život za sebou*); прийменник *do* вимагає родового відмінка (*patřit do starého / starého haraburdí / železa*); прийменник *u* керує родовим відмінком (*svíčka u nosu*); прийменник *před* вживається з орудним відмінком (*mít život před sebou*). Серед чеських фразеологізмів на позначення вікових періодів в житті людини переважають, однак, безприйменникові конструкції: *útlý věk; útlé dětství; starý mrzout; starý medvěd; obrostlý mechem; starý paprika; stará čarodějnice; stará nadhera; stará můra; starší dorostenka; stará škatule; starý kocour; plesnivý dědek; podzim / podvečer života; pohádka mládí; zub času.*

Підсумовуючи, варто відзначити, що семантика фразеологізмів на позначення вікових періодів є дуже багатою. Про це стверджують фразеологічні одиниці, які, окрім вікових періодів у житті людини, реалізують і інші притаманні їм значення. Нерідко фразеологізми різняться відтінками значень, що свідчить про участь ФО у членуванні реалій навколишнього світу, про виконання ними певної номінативної функції, адже, як стверджує М. Демський, фразема – один із видів номінативних засобів [4: 4].

Основна функція ФО – експресивно-оцінна [7: 15]. “Своєрідність фразеологічного значення, – як зазначає М. Ф. Алефіренко у своїй монографії “Теоретичні питання фразеології”, – виявляється у вторинному відтворенні мовної картини світу, збагаченому досвідом інтелектуально-емоційного освоєння носіями мови відповідно до “шматочка дійсності” шляхом переосмислення вже існуючих у мові знаків... Для фразеологічного значення релевантним інгредієнтом служить конотація, під якою розуміють імпліцитно представлені в семантичній структурі фрази рефлексно-суб’єктивні елементи, що виражають відношення суб’єкта відображення до відображуваного фрагмента об’єктивної дійсності” [1: 20]. Чеські фразеологічні звороти на позначення вікових періодів мають виразне експресивне значення: позитивне і негативне, зокрема, негативне забарвлення переважає у фразеологізмів на позначення етапу старості, і, навпаки, позитивне – у ФО на позначення періоду молодості; трапляються, однак, і фразеологізми, в семантиці яких наявні семи нейтральної конотації.

В подальшому ми спробуємо проаналізувати варіантність, системні відношення ФО на позначення вікових періодів в житті людини, а також дослідити вираження інших часових відношень у чеській фразеології, адже зазначена тема залучає значну частину фразеологічного матеріалу, який потребує детального вивчення.

1. *Алефіренко М. Ф.* Теоретичні питання фразеології. Харків, 1987.
2. *Бардонов С. М.* Про множинність форм простору і часу // *Філософська і соціологічна думка*, 1990. № 4.
3. *Бондаренко В. Т.* О частях речи в русском языке применительно к фразеологическому составу // *Вопр. фразеологии*. Самарканд, 1972. Вып. 5. Ч. 2. С. 140–145.
4. *Демський М.* Українські фрази й особливості їх творення. Львів, 1994.
5. *Кассіпер Є.* Людський світ простору і часу // *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 5.
6. *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови. К., 1984.
7. *Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г.* Українська фразеологія. Харків, 1990.
8. *Шанский Н. М.* Фразеология современного русского языка. Москва, 1985.
9. *Čerták F. a kol.* Slovník české frazeologie a idiomatiky. S. I–III. Praha, 1983–1994.

THE EXPRESSION OF TIME DIMENSIONS IN CZECH PHRASEOLOGY

Lyudmyla POLISHCHAK

*The Ivan Franko National University in Lviv,
The Department of Slavic Philology,
Universytetska st., 1, 79000 Lviv, Ukraine,
tel. (0038 032) 239 47 70, e-mail: lyda_pol@ukr.net*

The article dwells upon the functional and semantic, the structural and grammatical peculiarities of Czech phraseological units, which denote secular periods in human life (childhood, youth, old age).

Key words: time dimensions, Czech language, phraseological unit, secular period.

**ВЫРАЖЕНИЕ ВРЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ
В ЧЕШСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ**

Людмила ПОЛИЩАК

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра славянской филологии,
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина
тел. (0038 032) 239 47 70 , e-mail: lyda_pol@ukr.net*

В статье описаны функционально-семантические и формально-грамматические особенности фразеологизмов, обозначающих возрастные периоды в жизни человека (детства, молодости, старости).

Ключевые слова: временные отношения, чешский язык, фразеологическая единица (ФО), возрастной период.

Стаття надійшла до редколегії: 27.11.2008

Прийнята до друку: 25.12.2008